

آسیب‌شناسی مردم‌نگرد در اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری مطالعه‌ی موردی شهر ساری

رستم‌علی پاکدامن کلتی^۱، محمود محمدی^۲، محمد مسعود^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۴/۲۰

چکیده

طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران غالباً با تأکید بر جنبه‌های کالبدی تهیه می‌شود. این شیوه موجب شده تا شالوده‌ی اصلی شهرهای ما به سمت نامناسب حرکت کند و بسیاری از عناصر و اجزایی که در بستر تاریخی شهر و متناسب با نیازهای اقتصادی و اجتماعی و ... شکل گرفته بود به حال خود رها شده و ابزار تسلط بر شهر سوداگری و دلالتی زمین و ساختمان باشد. هدف از مقاله‌ی حاضر آسیب‌شناسی اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری از نگاه مردم شهر است. سؤالات تحقیق به شرح ذیل است. ۱. مفاهیم و بنیان فلسفی موجود در طرح‌های توسعه‌ی شهری چیست؟ ۲. روش‌های مناسب تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران چگونه است؟ فرضیه‌ی ارائه‌شده این است که طرح‌های توسعه‌ی شهری، در فرایند تهیه تا اجرا به ساکنین شهرها توجه نداشته و یا توجه به آن‌ها کم‌رنگ است. روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی است. شیوه‌ی گردآوری اطلاعات نیز به صورت اسنادی و میدانی از طریق پرسش‌نامه در قالب طیف لیکرت است که با استفاده از نرم‌افزار (SPSS) تحلیل شد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که نظام عقلانیت حاکم بر تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری با نظام عقلانیت موجود در جامعه‌ی ایرانی مخصوصاً نگرش به ابعاد اجتماعی کم‌تر تطبیق دارد.

واژه‌های کلیدی: آسیب‌شناسی؛ طرح‌های توسعه‌ی شهری؛ بافت‌های شهری؛ رویکرد مردم‌نگر؛ شهر ساری.

^۱ دانشجوی دکتری شهرسازی گروه شهرسازی دانشکده‌ی هنر معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، ایران
pakdamankoleti@gmail.com

^۲ دانشیار گروه شهرسازی دانشکده‌ی هنر معماری و شهرسازی واحد نجف‌آباد دانشگاه آزاد اسلامی نجف آباد، ایران: گروه
شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده‌ی مسؤول)
m.mohammadi4263@gmail.com

^۳ دانشیار گروه شهرسازی دانشکده‌ی هنر معماری و شهرسازی واحد نجف‌آباد دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد، ایران: گروه
شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان
massoud53@live.com

مقدمه

شهر به عنوان واقعیتهای جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و جامعه‌شناختی در هر دوره‌ای از رشد و تحول خود از هر کدام از این عوامل تأثیر پذیرفته و بر هر کدام از آنها تأثیر گذاشته است. سازمان‌دادن و نظم‌بخشیدن به شهر و چگونگی رشد و تحول آن نیازمند موضوع‌شناسی شهر و مسایل شهری و سپس برنامه‌ریزی برای آن است (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۶۸). رشد و تحول سریع شهرها در قرن اخیر و به‌خصوص در چند دهه‌ی اخیر باعث رواج طرح‌های شهری برای موزون‌ساختن توسعه‌های شهری شد و کشورهای صنعتی و پیشرفته به عنوان اولین کشورها اقدام به تهیه‌ی طرح برای شهرهای خود کردند (ریزوان، اچ^۱ و عبیداله، ان، ۲۰۰۸). در ایران نیز رشد و توسعه‌ی شهری هر چند با تأخیر شروع شد، اما در عمل در برگیرنده‌ی همان مشکلاتی است که شهرهای غربی با آن روبه‌رو بودند. در واقع تحولات شهرسازی ۲۰۰ سال اخیر جهان صنعتی و ۱۰۰ سال گذشته‌ی ایران تفاوتی جز تفاوت زمان و مکان ندارد. مشکل اصلی هر دو تأخیر در ادراک ضرورت، واقعیت‌ها و خامی در تدبیر و اندیشه‌های شهرسازی است. از شروع تهیه‌ی طرح‌های شهری در ایران حدود شش دهه می‌گذرد. یکی از اقداماتی که می‌تواند در جریان اصلاح روندهای نادرست و مشکل‌های طرح‌های جامع مورد توجه قرار گیرد، آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه‌ی شهری است. در دهه‌های اخیر در کشور ایران شاهد رشد سریع و روزافزون جمعیت شهرها و افزایش سریع شهرنشینی بوده‌ایم. پدیده‌ی کمبود زمین و مبارزه برای تصاحب زمین در شهرها یکی از آسیب‌های اصلی آن است. شهر یک سیستم اجتماعی پویا و باز است که در آن سه سطح از حرکت مکانیکی، زیستی و اجتماعی در هم آمیخته و با انواع فراسیستم‌ها و زی سیستم‌های متعدد در ارتباط است. بنابراین برنامه‌ریزی شهری مستلزم ایجاد یک نظام یکپارچه از سطوح مختلف برنامه‌ریزی است که نحوه‌ی پیوستگی و هماهنگی میان سیستم‌های فرادست و فرودست را نشان دهد (مهدی‌زاده، ۱۳۸۵: ۸۰). اولین گام، برنامه‌ریزی آسیب‌شناسی مسایل شهری و در ادامه ارائه‌ی راهکار متناسب با هر مشکل است. در مقاله‌ی حاضر با بررسی اسناد موجود کتبی شامل کتب، مجلات و چند طرح توسعه‌ی شهری تهیه‌شده، آسیب‌های نظام شهرسازی در ایران از نظر ماهیتی و رویه‌ای و در ادامه با رویکرد مردم‌نگر به صورت میدانی و از

¹ Rizwan. H² Obaidullah .N

طریق روش پرسش نامه‌ی مصاحبه در بافت‌های مختلف شهر ساری بررسی شده است. سؤالات تحقیق به شرح ذیل است. ۱. مفاهیم و بنیان فلسفی موجود (عقلانیت) در طرح‌های توسعه‌ی شهری ایران چیست؟ ۲. با توجه به بنیان فلسفی تفکر موجود در جامعه‌ی ایرانی، روش‌های مناسب برای اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران چگونه است؟ پیش‌فرض‌های ارائه‌شده این است که طرح‌های تهیه‌شده برای هدایت ساکنین شهرها، هم در روش و هم ماهیت به آن‌ها توجه نداشته و یا این توجه کم‌رنگ است. مطالعات مختلف در مقیاس ملی نیز نشان می‌دهد که طرح‌های فوق در مبانی تئوریک و نظری و روش‌شناسی و برآیند آن در اجرا، آسیب‌های متعددی دارد. در ادامه جهت بررسی عمیق‌تر موضوع، ضمن مراجعه به ساکنین بافت‌های مختلف شهر ساری در خصوص اطلاع از نظراتشان در مورد روند تهیه تا اجرا، این نتیجه حاصل شد که نقش مردم در این راستا بسیار کم‌رنگ است. در نهایت ضمن نتیجه‌گیری از داده‌ها، راهبردهای کلان جهت برون-رفت از این آسیب‌ها پیشنهاد شده است.

پیشینه‌ی پژوهش

در خصوص موضوع آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه‌ی شهری پژوهش‌های متعدد در کشور انجام شده است؛ ولی با تکیه بر ماهیت اجتماعی چندان کار خاصی انجام نشده است. چند نمونه از کتب و پژوهش‌های انجام‌شده به شرح زیر است:

عنوان اثر	نویسنده	شرح
شهرهای انسان‌محور - بهبود محیط‌های عمومی در شهرهای بزرگ و کوچک	فرانسیس تیبالدز ترجمه‌ی حسن لقایی و فیروز جدلی، ۱۳۹۱	در این کتاب به تنزل کیفیت عرصه‌ی عمومی، نقش پراهمیت مکان، درس‌ها و یافته‌هایی از گذشته، تنوع‌بخشی استفاده‌ها و فعالیت‌ها، مقیاس انسانی، آزادی در حرکت پیاده، دسترسی برای همه، شفاف-سازی، محیط‌های پایدار، هدایت تغییرات، ارتباط بخشیدن، تجدید حیات عرصه‌ها و فضاها و عمومی با ابعاد اجتماعی پرداخته است.
معماری حضور، زبان و مکان	کریستیان نوربرگ شولتز، ترجمه‌ی احمدیان، ۱۳۹۱	این کتاب با نگاه فلسفی پدیدارشناسانه به عرصه‌ی معماری و شهرسازی و کیفیت محیط پرداخته است. سه بخش کلی با عنوان حضور، زبان و مکان است. حضور در سه حوزه‌ی کاربرد، دریافت و اجرا؛ زبان در سه حوزه‌ی گونه‌شناسی، ریخت‌شناسی و موضع‌شناسی؛ مکان در سه حوزه‌ی عرف، سبک، برهم کنش در معماری پرداخته است.

ارائه‌ی طراحی بافت تاریخی مازندران و متناسب‌نمودن آن با شرایط امروزی - از بعد اجتماعی	زارعیان، مریم و همکاران (۱۳۹۴)	این پژوهش با نگاه به سرمایه‌ی اجتماعی به ارائه‌ی اصول طراحی در بافت تاریخی ساری پرداخته است. این پژوهش با استناد به اسناد طرح‌های توسعه‌ی شهری مانند طرح جامع، تفصیلی و بافت فرسوده‌ی ساری، همراه با مبانی نظری استنتاج‌شده سعی نموده راهکار عملی را ارائه کند.
برنامه‌ریزی راهبردی توسعه‌ی شهری (تجربیات اخیر جهانی و جای‌گاه آن در ایران)	پیرزاده، حسین . امین ناصری ،آراز،رحمت آبادی،الهام . کمالی، مهرک (۱۳۸۷)	این کتاب به زمینه‌ها و علل پیدایش طرح‌های ساختاری و راهبردی، بررسی تجارب جهانی در مورد طرح‌های ساختاری راهبردی، اصول و روش‌های برنامه‌ریزی طرح‌های ساختاری راهبردی و جای‌گاه برنامه-ریزی ساختاری راهبردی در ایران و تطبیق آن با نمونه‌های خارجی پرداخته است.
مبانی طرح‌های سیال شهری	مشهودی، ۱۳۸۰	این کتاب با ارائه‌ی مباحث نظری آشوب با عنوان نظم در بی‌نظمی و با نقد شیوه‌ی تهیه تا اجرای طرح‌های جامع موجود کشور راهکارهای سیال و منعطف را ارائه داده است. شهرهایی که با این شیوه برای آن‌ها طرح تهیه شده شامل مراغه، بابل، بابلسر، بهشهر و ... می‌باشند.
طراحی شهری از روان‌شناسی محیط تا رفاه اجتماعی	محمودنژاد و صادقی، ۱۳۸۸	کتاب فوق در پنج فصل شامل: زبان الگوی طراحی شهری، رفاه اجتماعی و طراحی شهری، کیفیت زندگی شهری، روان‌شناسی محیطی و طراحی شهری، و ارزیابی رفتارهای شهروندی ... می‌باشد.
Ethics , design and planning of the built environment	Basta cludia and Morani Stefan 2013	این کتاب به شیوه‌ی تطبیقی و با ارائه‌ی یافته‌های کشف‌شده‌ی مختلف در بخش اول در خصوص این‌که برای چه کسی، چرا و چگونه برنامه‌ریزی کنیم و در بخش دوم ارزیابی انگاره‌ها به نیازها و تفکر جدید، زیبایی‌شناسی، پاسخ‌گویی به حمل‌ونقل شهری، شهر در قضاوت مردم و پاسخ‌گوبودن پرداخته است.

مبانی نظری پژوهش

حفظ الگوهای منسجم و مطلوب توسعه‌ی شهری از مشکلات اکثر شهرهای ایران می‌باشد. تنها راهکار ایده‌آل و مطلوب توسعه‌ی شهری همگون، برنامه‌ریزی برای نحوه‌ی استفاده از زمین-های شهری برای حال و آینده شهر است. برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری یکی از محورهای اصلی برنامه‌ریزی شهری است که با برنامه‌ریزی شبکه، فضای سبز، تأسیسات شهری و غیره همراه است، که محور اصلی شهر و توسعه‌ی آتی آن را مشخص می‌کند. رویکرد و چگونگی برنامه‌ریزی

کاربری اراضی شهری نه تنها نقش اساسی در کیفیت و کارایی برنامه های جامع شهری خواهد داشت، بلکه اساس نظام توزیع فعالیت ها، خدمات و سرانه ی کاربری ها را تعیین نموده و برآیند آن توسعه ی پایدار شهری است (مشیری و ملکی نظام آبادی، ۱۳۹۰: ۸۷-۷۳). در این بین بافت قدیمی و فرسوده به معنای فرایند ازدست رفتن و یا تضییع کارایی یک پدیده است که می توان در دو بعد کالبدی، کارکردی و یا هر دو بعد حادث شود (میمندی پاریزی، ۱۳۹۴: ۷۳). در نگاه برنامه ریزی شهری ایران برای تهیه ی طرح های توسعه ی شهری غالب توجه به ابعاد کالبدی است و به ابعاد پنهان مخصوصاً بعد اجتماعی توجه نشده و یا این که بسیار کم رنگ توجه می شود. پیترا ل برگر^۱ می گوید، شالوده ی پرسش های جامعه شناس در خصوص یک مکان موارد زیر است: آدم ها در اینجا چه می کنند؟ آنان با یکدیگر چه کنش هایی دارند؟ این کنش ها چگونه در نهادها سازمان یافته اند؟ ایده های گروهی که آدم ها و نهادها را به تکاپو وامی دارد چه هستند (برگر، ۱۳۹۶: ۳۴)؟ چیزها آن گونه که می پندارید، نیستند. واقعیت اجتماعی لایه های معنایی زیادی دارد. پی بردن به هر لایه ی تازه، ممکن است کل معنا را دگرگون کند (همان: ۳۷). بنابراین کسانی که نظام معنایی خود را دگرگون می کنند، باید پیوندهای اجتماعی خود را نیز دگرگون کنند (برگر، ۸۲). ساختار اجتماعی، عنصر اصلی واقعیت زندگانی روزمره به حساب می آید. روابط ما در جامعه صرفاً مربوط به نسل حاضر نیست؛ بلکه به اسلاف ما و آیندگان نیز ارتباط دارد (برگر و لوکمان، ۱۳۹۴: ۵۳-۵۲). در بافت شهری با نگرش اجتماعی ابتدا به ظواهر شیء پی می بریم. این معنای طبیعی واقعیت است. در صورتی که واقعیت شیء آن چیزی است که در پشت حجاب مفاهیم فرهنگی و حجاب های تاریخی، ملی یا طبقاتی قرار دارد. کنش گران پیوسته در فراگرد فعال و بسیار پیچیده ای از سامان-بخشیدن به جهان درگیرند؛ اما با این همه آنها غالباً نمی دانند که دارند جهان اجتماعی شان را سامان می بخشند و از همین روی در مورد این جهان تردید روا نمی دارند. به نظر هوسرل^۲ این همان قضیه ی کلی "دیدگاه طبیعی" است. هوسرل این دیدگاه طبیعی را مانع کشف فراگردهای پدیده شناختی می دانست. عناصر بنیادی آگاهی از دید کنش گران پنهانند و پدیده شناسان اگر نتوانند بر رویکرد طبیعی شان غلبه کنند، نمی توانند این عناصر را کشف کنند. چنین معرفتی زمانی حاصل می شود که آنچه را معمولاً فرض می کنیم می دانیم، کنار بگذاریم و فرایند شناخت آن را دنبال

¹ Peter L. Berger

² Edmund Husserl

کنیم. این کنار گذاشتن معرفت‌مان، گاهی اوقات تقلیل پدیدارشناسی و گاهی در پرانتز قرار دادن یا تعلیق وجود نامیده می‌شود (دهقانی ناژوانی (۲۴) آبان ۱۳۹۳) سایت پژوهش‌کده‌ی باقرالعلوم). بنابراین دو رویکرد اساسی در این‌جا بررسی می‌شود که عبارتند از رویکرد سیستمی و عقلایی برنامه‌ریزی و رویکرد اجتماعی و توجه به ابعاد پنهان هر پدیده‌ی شهری. رویکرد سیستمی و عقلایی، برنامه‌ریزی را کنشی تکنیکی و نه دموکراتیک می‌بیند. بر اساس این رویکرد، برنامه‌ریزان متخصصانی هستند که قادرند شهرها و مناطق را الگوسازی و از طریق ابزار کنترلی برنامه‌ریزی، اثربخشی و کارایی آن‌چه را به اجرا گذاشته‌اند، تضمین کنند (آلمندیگر، ۱۹۶۸: ۲۴). این رویکرد با تأثیرپذیری از فلسفه‌ی خردورزی (راسیونالیسم) و اثبات‌گرایی (پوزیتیویسم)، ارتقای عقلانیت در فرایند تصمیم‌سازی و تعیین هدف، پیش‌بینی و کنترل آینده می‌پردازد. در مقابل آن، رویکرد اجتماعی و توجه به ابعاد پنهان وجود دارد. رویکرد اجتماعی مفاهیم نظری خود را از اندیشه‌ی فیلسوفانی مانند هوسرل و هایدگر^۱ گرفته که معتقدند، پدیدارشناسی روشی است برای درآوردن امر پوشیده از پوشیدگی (اسپیلبرگ، ۱۹۷۲: ۱۱۹)، (امامی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۴-۱۹) یا مجال‌دادن به این که چیزی خودش را آن گونه که هست نشان دهد (رشیدیان، ۱۳۸۲: ۳۹). هایدگر، فلسفه‌ی خویش را در حوزه‌ی روش پدیدارشناسی بر سه عنصر بنیادین استوار کرده است که به زعم او این سه عنصر باید با هم و در امتداد هم دیده شوند؛ که عبارتند از:

الف) تقلیل یا فروکاست به معنای رجعت به ماهیت اصلی و عزیمت به وجود موجودات است.
 ب) تقویم به معنای ایجاد یا خلق نیست؛ بلکه فراهم کردن شرایط واقعی ظهور هستی است. ج)
 تخریب به معنای ویران کردن گفته‌ها نیست؛ بلکه به معنای آشکار کردن ناگفته‌هاست (جمادی، ۱۳۸۵: ۲).
 به نوعی این مفاهیم در اندیشه‌ی جامعه‌شناسانی مانند هابرماس^۲ با تفکر کنش ارتباطی و لوکمان با توجه به ابعاد پنهان هر پدیده و اندیشمندان دیگر این عرصه وجود دارد. در رویکرد عقلایی و اثبات‌گرا به مردم ونقطه‌نظرات آن‌ها در سامان‌دهی فضاهای شهری توجه نشده و یا کم‌تر توجه شده می‌شود. اما رویکرد پدیدارشناسی برگرفته از متن جامعه، ساختار و فرهنگ آن و یافتن روش‌های متناسب برای سامان‌دهی فضاهای سکونت‌ی آن جامعه با توجه به ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، کالبدی همان جامعه می‌باشد. شیوه‌ی تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران

¹ Martin Heidegger

² Jürgen Habermas

از شروع آن در دوره ی حکومت پهلوی اول و دوم با رویکرد عقلایی و اثبات گرایی است (مهدی-زاده، ۱۳۸۵: ۸۰)، (مشهودی، ۱۳۸۰: ۷۵). اما نگرش های توسعه ای در سال های اخیر در جهان کاملاً تغییر یافته و توجه اصلی به تهیه تا اجرای طرح ها توسعه ی شهری و حفاظت از عناصر طبیعی در کنار مؤلفه های اقتصادی و اجتماعی با تأکید بر مشارکت مردم است. به عبارت دیگر می توان طرح های توسعه ی شهری را با توجه به ماهیت اجتماعی هر مکان و با حضور در میان مردم و شناخت ریشه ها و ابعاد پنهان پدیده و مراجعه به اسناد تاریخی آن، آسیب شناسی کرد. در این مقاله آسیب های طرح توسعه ی شهری در مقیاس ملی بر اساس اسناد موجود و با مطالعه ی موردی شهر ساری با نگرش مردم نگر در تهیه تا اجرا بررسی شده است.

روش شناسی پژوهش^۱

هدف اصلی تحقیق علمی معلوم کردن مجهول و به عبارتی حل مسأله و پاسخ یافتن برای آن است (حافظ نیا، ۱۳۹۵: ۱۳). روش تحقیق در مقاله ی حاضر به صورت توصیفی و تحلیلی-پیمایشی است. روش گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه ای و میدانی از طریق پرسش نامه در قالب طیف لیکرت طراحی و آسیب شناسی طرح های توسعه ی شهری در ایران بررسی شد و در ادامه، مطالعه ی موردی بافت های شهر ساری با رویکرد اجتماعی انجام داده شد. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران با توجه به جمعیت سال ۱۳۹۵ شهر ساری به تعداد ۲۹۵۰۰۰ نفر، ۳۵۰ نفر تعیین و به روش تصادفی در بافت های مختلف شهر با توجه به مساحت بافت های شهر و اندازه ی جمعیت آن طبقه بندی شده است. ۳۵۰ عدد نمونه بر اساس جمعیت موجود در بافت های شهری میان مردم از طیف های مختلف توزیع شد. نحوه ی توزیع پرسش نامه به ترتیب ۵۰ نمونه در بافت تاریخی، ۱۲۰ نمونه در بافت میانی، ۲۰ نمونه در بافت مسأله دار، ۷۰ نمونه در بافت بیرونی (۱) و ۴۵ نمونه در بافت بیرونی (۲) و ۴۵ نمونه در بافت بیرونی (۳) انتخاب شد. سعی شده تا جهت روائی و اعتبار پرسش نامه ها، از میان طیف های مختلف اجتماعی و با سطح سواد مختلف سؤال شود. در نهایت طیف های انتخاب شده به صورت مصاحبه ی پرسش نامه نسبت به تکمیل پرسش نامه مبادرت کردند. توزیع پرسش نامه به ترتیب زیر انجام شد: شغل آزاد با نسبت ۶۰/۵ درصد، کارکنان دولت ۱۷/۴ درصد، کارمند نهادهای غیردولتی ۵/۱ درصد و دانش آموزان و دانش جویان ۵/۱ درصد. سؤالات

^۱ Kenneth boulding

تحقیق از طریق خروجی نرم‌افزار (SPSS) و با استفاده از فرمول‌های آماری مانند کای ۲ و محاسبه‌ی روابط بین متغیرها در ضریب احتمال سطح منحنی استاندارد Z و ضریب همبستگی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. در ادامه به روش تحلیل محتوایی و مراجعه به اسناد موجود در کشور، تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری آسیب‌شناسی و راهبردهای کلان برای سامان‌دهی آن ارائه شد.

آسیب‌های موجود در تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران و منطقه‌ی مطالعه

۱- آسیب‌های موجود در نظام تهیه تا اجرای طرح توسعه‌ی شهری ایران

از نقطه‌نظر محققان و اندیشمندان شهری در روند تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران، آسیب‌هایی به شرح زیر دیده می‌شود: راهبری شهرها به شیوه‌ی بخش‌نامه‌ای، روزمره‌گی و یا بی‌برنامگی، سؤالات و مشکلات بدون پاسخ شهروندان (شهرداری تهران، ۱۳۸۵: ۷۳-۷۲، مصاحبه با دکتر کامران ذکاوت)، فقدان طرح و برنامه‌ای بومی و مطابق با ساختار اقتصادی و سیاسی ایران، ضعف در چارچوب نظری و روش‌شناسی تهیه‌ی طرح‌های جامع و تفصیلی (نهاد توسعه‌ی تهران، ۱۳۸۵: ۷۳، مصاحبه با فرشاد نوریان)، تحقق‌پذیری ضعیف نظام جمعیتی، ساختاری، تراکمی، ارتباطی، کارکردی، کاربری‌ها، محدوده‌ها در غالب طرح‌های جامع شهری ایران با واقعیت شکل‌گرفته (مشهودی، ۱۳۸۰: ۷۲) و تغییرات صوری و عرضی در ۲۰۰ مورد طرح جامع کشور که با الگوی سنتی تهیه شده، فاقد تغییرات محتوایی است (شارمند، ۱۳۸۲: ۱۲).

به عنوان نمونه، طرح جامع شهر تهران جهت گریز از این آسیب‌ها، در سال ۱۳۸۵ و در قالب شرح خدمات طرح جامع ثابت و با رویکرد ساختاری راهبردی تهیه شد. در سطح تهیه‌ی طرح‌ها به جای یک شرکت مشاور واحد، انتخاب آن‌ها بر اساس تقسیم‌بندی مناطق شهرداری و موضوعات مورد مطالعه صورت گرفته است. در سطح محتوا، رویکردها متقاطع بوده و از نگرش-های مجرد و بخشی اجتناب و در سطح روش‌شناسی تهیه‌ی طرح جامع و طرح‌های تفصیلی به صورت هم‌زمان انجام شد (شهرداری تهران، ۱۳۸۶: ۶۵). بر اساس طرح فوق در نوسازی شهر تهران سعی شده تا شهرسازی محله‌محوری، جای‌گزین شهرسازی ثابت و ایستا شود و ساختار اجرایی شهر تا حدودی تغییر کند چون این ساختار همه‌جانبه نبوده و با ساختار قانونی حقوقی موجود جامعه هم‌خوانی کم‌تری داشته، به مشارکت وسیع و همه‌جانبه‌ی مردم در فرایند تهیه تا اجرا توجه نداشته است. در اسناد و بعضی از مقالات منتشرشده مانند منطقه‌ی ۲۲ تهران، بناب،

تبریز، دهاقان، کرج، لار، مشهد، ساری، بابل، قائم شهر، آمل و... نشان می دهد که در طول دوره های مختلف تهیه و اجرای طرح، آن دسته از کاربری های پیشنهادی که سودآور بوده اند، تحقق پذیری مطلوب تری داشته اند؛ اما کاربری هایی که مرتبط به منافع عموم بوده و موجب شکل گیری فضاهای خدماتی شهر می شدند، مانند کاربری های فضای سبز، درمانی، آموزشی و... تحقق پذیری بسیار پایینی داشته اند (قربانی و همکاران (۱۳۹۳) و محمدنژاد و همکاران (۱۳۹۱) و ناطقی و همکاران (۱۳۹۱) و نجفی (۱۳۸۸)). اهم مشکلات عام طرح های توسعه ی شهری در ایران عبارتند از:

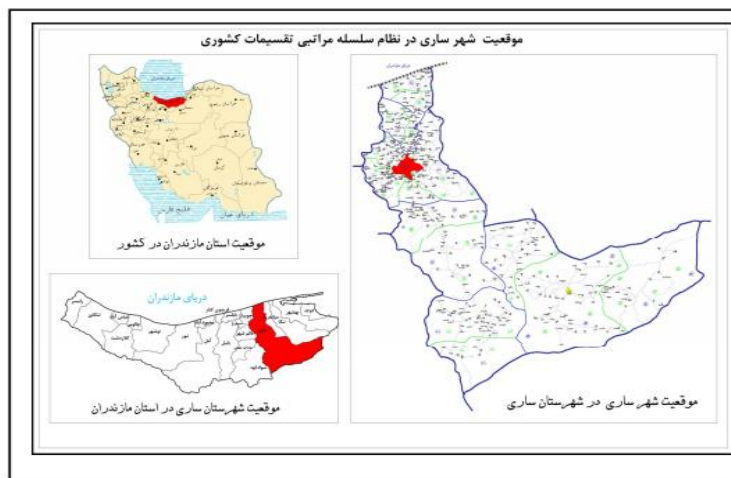
جدول شماره ی یک- دسته بندی مشکلات طرح های توسعه ی شهری در ایران

طرح های جامع و تفصیلی	مشکلات فیزی و تئوریک	عدم توجه به ماهیت پویا و در حال تغییر شهر و پیچیدگی حاصل از آن، تقلیل برنامه های جامع به برنامه ریزی کالبدی، عدم توجه به فرایندهای تصمیم گیری، تعیین اهداف و سیاست ها در مرحله ی اجرا، عدم توجه کافی به ابزارها و اهرم های ضروری برای هدایت، نظارت و ارزیابی، عدم توجه لازم و بایسته به اهداف کیفی، توازن و تعادل محیطی، اجتماعی، فرهنگی و بومی توسعه ی پایدار، عدم توجه به شهر به عنوان یک سیستم منسجم (پیرزاده و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰)، (غمامی، ۱۳۹۷: ۳۰-۱) و (غفاری، ۱۳۹۴: ۱۰).
جامع و تفصیلی	شناختی مشکلات طرح های روش-	تأکید بیش از حد بر روش های تجربیدی، کمی و ایستا، عدم پیوستگی بین مراحل برنامه ریزی، مدیریت، اجرا و ارزیابی، عدم وجود انعطاف لازم در پیشنهاد های توسعه ی کالبدی و نقشه های کاربری اراضی، متکی بودن بر الگوهای یکسان در همه ی نواحی شهری و... (پیرزاده و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰) و (غمامی، ۱۳۹۷: ۳۰-۱) و (غفاری، ۱۳۹۴: ۱۱).
مشکلات تفصیلی	اجرائی و مدیریت طرح های جامع و تفصیلی	عدم وجود زمینه ی مشارکت گروه های ذی نفع، ذی ربط، ذی نفوذ، ذی صلاح و ذی مدخل در روند تهیه، اجرا و ارزیابی این گونه طرح ها، تبدیل فرایندهای پویای توسعه ی شهری به مجموعه ای از نقشه ها، ضوابط و مقررات خشک و غیر قابل انعطاف اداری و رسمی، عدم توجه به امکانات اجرایی، مالی و فنی و سازمانی محلی در بخش های مختلف، ضعف اهرم های نظارت، پایش، ارزیابی و اصلاح در این گونه طرح ها، عدم به وجود آوردن زمینه ی لازم برای بهره گیری از امکانات، توان و ظرفیت های مردمی و محلی، دامن زدن به توسعه ی بی رویه ی شهرها و هجوم بی سابقه ی مهاجران روستایی به سوی آن ها بدون زمینه سازی برای جذب همه ی این مهاجران در جامعه ی شهری، عدم توجه به ارتباط بسیار نزدیک و متقابل حمل و نقل و کاربری های زمین های شهری (پیرزاده و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰)، (غمامی، ۱۳۹۲: ۳۰-۱) و (غفاری، ۱۳۹۴: ۱۲).

بنابراین با توجه به بررسی داده های ارائه شده، ملاحظه می شود که ساختارهای شهرسازی کشور در همه ی زمینه ها، به ویژه زمینه های اجتماعی، در فرایند تهیه تا اجرا مشکل دارند.

منطقه‌ی مورد مطالعه

منطقه‌ی مورد مطالعه، شهر ساری در ایران و استان مازندران، با موقعیتی به شکل زیر است:

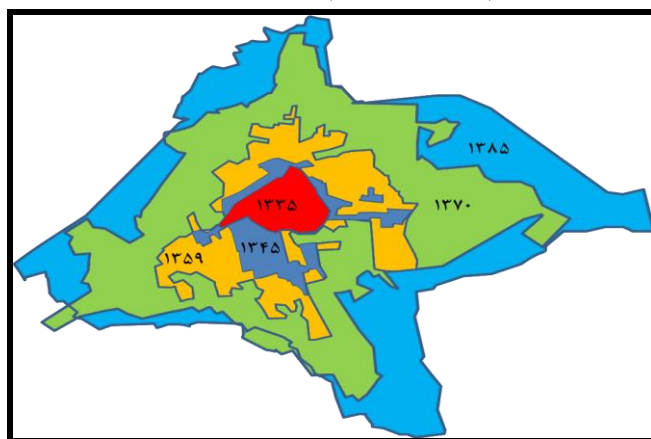

شکل شماره‌ی یک- موقعیت شهر ساری در استان و کشور (طرح جامع ساری، ۱۳۹۴: ۲۲)

چهار دوره‌ی تاریخی کاربردی برای این شهر کهن تعریف شده که عبارتند از:

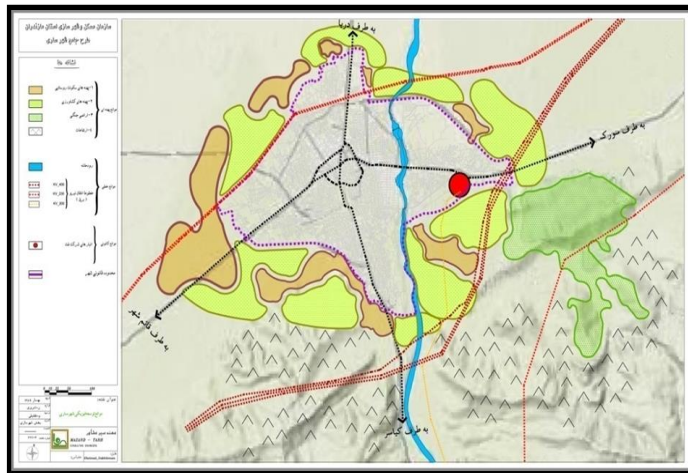
دوره‌ی نخست: تاریخی و کهن (تا زمان صفویه)، دوره‌ی دوم: متأخر (صفویه و قاجاریه)، دوره-

ی سوم: معاصر (پهلوی اول و دوم)، دوره‌ی چهارم: جدید (جمهوری اسلامی).

شکل شماره‌ی دو- توسعه‌ی شهر ساری در دوره‌های مختلف (طرح جامع ساری، ۱۳۹۴: ۲۴)

دوره‌ی اول و دوم، توسعه‌ی شهر به صورت بسیار کند و در دوره‌ی زمانی هزاران ساله بوده و توسعه‌ی شهر بعد از قاجاریه شدت گرفته و توسعه‌ی شدید شهر بعد از انقلاب اسلامی بوده است. از لحاظ موقعیت طبیعی، این شهر در جنوب دریای مازندران و در منطقه‌ی جلگه‌ای شهرستان ساری قرار گرفته و تنها قسمت‌های جنوبی و جنوب غربی آن به کوه‌ها و تپه‌ی ماهورهای کم ارتفاع منتهی می‌شود. رودخانه‌ی تجن که از پرآب‌ترین رودخانه‌های استان می‌باشد، از ارتفاعات جنوبی شهرستان سرچشمه گرفته و از بخش شرقی شهر عبور می‌کند.

شکل شماره‌ی سه-ساختار طبیعی شهر ساری و جذابیت‌های طبیعی شهر و پیرامون (طرح جامع ساری، ۱۳۹۴: ۳۲)

عوامل مصنوعی و عوارض طبیعی محدودکننده‌ی توسعه‌ی فیزیکی شهر ساری را می‌توان در سه دسته‌ی اصلی بدین شرح طبقه‌بندی کرد: الف) موانع پهنه‌ای، مانند پهنه‌های سکونت روستایی، پهنه‌های کشاورزی، اراضی جنگلی و ارتفاعات؛ ب) موانع خطی، مانند رودخانه‌ی تجن و خطوط انتقال نیرو؛ ج) موانع کانونی، مانند انبارهای شرکت نفت. عناصر و ویژگی‌های کالبدی شهر در دوره‌های تاریخی به شرح جدول زیر است.

جدول شماره‌ی دو- عناصر و ویژگی‌های ساختار کالبدی - فضایی شهر ساری از دوره‌ی تشکیل شهر تا متأخر

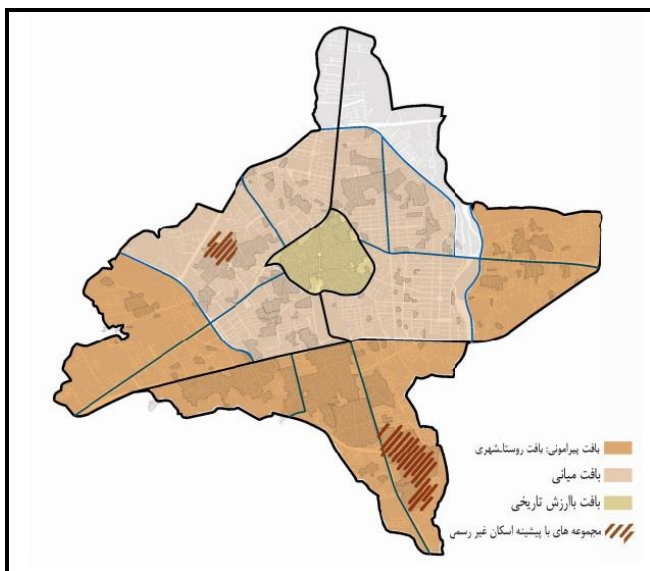
دوره‌های توسعه‌ی کالبدی شهر ساری			عناصر و ویژگی‌های ساختار کالبدی - فضایی شهر
دوران متأخر	دوران حکومت پهلوی (آغاز شهرسازی مدرن در ایران)	هسته‌ی اولیه تا پایان قاجار (دوره‌ی رشد ارگانیک شهرها)	
ترکیبی از شعاعی و حلقوی	ستاره‌ای (شعاعی) هندسی	ستاره‌ای (شعاعی) ارگانیک	نوع الگوی توسعه
میدان ساعت - خیابان جمهوری	میدان ساعت - مجاور کانون قبلی	مرکز شهر با تأسیسات مذهبی و خدماتی (مسجد جامع و بازار)	نقطه‌ی کانونی (کالبدی - عملکردی)
محورهای ارتباطی میدان ساعت به محورهای ارتباطی برون‌شهری	خیابان‌های ارتباطی بین شهری و میدان ساعت	محورهای ارتباطی مرکز شهر به دروازه‌ها با عبور از محله‌ها	شعاع‌ها
تراکم زیاد حول میدان ساعت، خیابان‌ها و محدوده ی بافت مرکزی شهر و متوسط در بافت میانی و کم در بافت پیرامونی	تراکم زیاد حول میدان ساعت و خیابان‌های منتهی به آن	تراکم زیاد در محدوده‌ی بازار، متوسط حول شعاع‌ها، کم در محدوده‌های میانی	تراکم (کالبدی - عملکردی)
رفت‌وآمد اصلی روی خیابان‌های شعاعی منتهی به میدان ساعت و روی حلقه - های اتصال‌دهنده‌ی شعاع‌ها	رفت‌وآمد اصلی روی خیابان‌های شعاعی منتهی به میدان ساعت	تمرکز رفت‌وآمد اصلی روی گذرها و راسته‌های محلات	شبکه‌ی ارتباطی و دسترسی
فضای میدان و خیابان‌های اصلی	فضای میدان‌ها و خیابان‌های اصلی	در مرکز محلات و حول عناصر ساختاری مرکز شهر	فضای باز شهری
دسترسی به خدمات قوی به درون بافت ضعیف	دسترسی به خدمات قوی و به درون‌بافت محدوده	دسترسی به خدمات و درون بافت روشن و قابل تشخیص از طریق شعاع‌ها	نفوذپذیری
شناخت و قابلیت تجسم ضعیف از تمامیت شهر	مخدوش‌شدن شناخت و قابلیت تجسم از تمامیت شهر	شناخت و قابلیت تجسم بسیار قوی از تمامیت شهر و فعالیت‌های اصلی	قابلیت ادراک

کیفیت بصری	سازگاری و تناسب میان بوم اقلیم با فرم و مصالح ابنیه	آغاز سبک مدرنیسم (بین المللی) در معماری ابنیه و مخدوش شدن هویت معماری بومی شهر	ناهمگونی و تمایز بصری میان بافت تاریخی و توسعه های جدید

منابع: مهندسین مشاور هفت شهر آریا، ۱۳۹۳، طرح به سازی و نوسازی بافت فرسوده ی ساری و مهندسین مشاور ابردشت (۱۳۷۹)، طرح تفصیلی ویژه ی بافت قدیم ساری

آسیب شناسی و برآیند طرح های تهیه شده ی توسعه ی شهری در بافت های مختلف شهر ساری

شهر ساری تا کنون سه دوره، تجربه ی تهیه ی طرح جامع (۱۳۶۱، ۱۳۷۴ و ۱۳۹۴) و دو دوره طرح تفصیلی (۱۳۶۴ و ۱۳۷۹) را داشته است. در سطح کلان ۳ بافت عمده دارد که از لحاظ معماری و شهرسازی قابل توجه و بررسی هستند. این ۳ بافت عبارتند از: الف) بافت قدیم (کهن)؛ ب) بافت میانی؛ ج) بافت حاشیه ای. بافت قدیم (کهن) به محدوده ای از شهر گفته می شود که پیشینه ی تاریخی دارد و هنوز نشانه هایی از سده های پیشین در شکل و ساختار معماری و شهرسازی آن به چشم می خورد؛ بافت میانی در ساری حاصل تغییر شکل تدریجی بافت کهن و آغاز ورود اتومبیل و سایر وسایل حمل و نقل شهری است؛ بافت حاشیه ای حومه ای نیز از تبعات شهرنشینی غیر اصولی در دهه های اخیر است که تاکنون همچنان ادامه دارد. بافت حاشیه ای را می توان به ۳ دسته تقسیم کرد: بافت حاشیه ای خودجوش، بافت حاشیه ای روستایی و بافت حاشیه ای منظم (طرح ساماندهی بافت فرسوده ساری، ۱۳۹۳: ۱۶۱-۱۵۹).

شکل شماره‌ی چهار- بافت‌های شهر ساری (طرح بافت فرسوده‌ی ساری: ۱۳۹۳)

در این بافت‌ها به صورت میدانی به روش پرسش‌نامه و مصاحبه از طیف‌های اجتماعی مختلف مردم ساکن در شهر سؤالاتی پرسیده شد و نتایج آماری آن در قالب شش فرضیه‌ی ارائه شده به شرح زیر است:

فرضیه‌ی یک: در حال حاضر در شهر ساری تصمیمات گرفته شده برای تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری به طور نسبی یک‌جانبه است. پرسش‌های مربوط به این فرضیه عبارتند از:

۱-۱- برای بهبود شرایط موجود در شهر و محله‌ی تان نظر خاصی دارید؟

۱-۲- در جهت بهبود محله یا شهر از شما نظرخواهی شده است؟

۱-۳- آیا تمایل به همکاری با شهرداری و شورای شهر برای بهبود شرایط موجود شهر یا محله‌ی تان دارید؟

نتایج آماری به دست آمده در خصوص تلفیقی از سؤالات مربوط به فرضیه‌ی شماره‌ی یک به شرح زیر است:

جدول شماره ی سه- توزیع فراوانی و درصد پاسخ جامعه ی تحقیق به سؤالات فرضیه ی شماره ی یک

سطوح تعداد	تأخیری	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۳۲۴	۳۷۰	۲۲۰	۱۰۰	۳۶	۱۰۵۰
درصد	۳۱	۳۵	۲۱	۱۰	۳	۱۰۰

با توجه به داده های جدول فوق ملاحظه می کنیم ۳۵ درصد از جامعه ی تحقیق، فرضیه ی تحقیق را مثبت ارزیابی کردند و ۲۱ درصد چنین عقیده ای ندارند. از طریق محاسبه ی آمار استنباطی نیز داده های زیر به دست می آید :

$$P_1 = \frac{370}{1050} = 0/352 \text{ نسبت نظرات موافق با فرضیه}$$

$$P_2 = \frac{220}{1050} = 0/209 \text{ نسبت نظرات مخالف با فرضیه}$$

$$\bar{P} = \frac{(370 \times 0/352) + (220 \times 0/209)}{370 + 220} = \frac{130/24 + 45/98}{590} = 0/298$$

$$Z = \frac{0/352 - 0/209}{\sqrt{\frac{0/298 \times 0/702}{590}}} = \frac{0/143}{0/024} = 5/95$$

چون Z محاسبه شده (۵/۹۵) در سطح احتمال ۹۹ درصد بزرگتر از Z بحرانی جدول شده است؛ لذا فرضیه ی تحقیق تأیید می شود. به این نتیجه می رسیم که در شهر ساری تصمیمات گرفته شده برای تهیه تا اجرای طرح های توسعه ی شهر ساری به طور نسبی صرفاً از طریق نهادهای حاکمیتی و یک جانبه است.

فرضیه ی دوم: طرح های توسعه ی شهری تهیه شده در شهر ساری تاکنون بدون مشارکت مردمی تهیه شده است. سؤالات مربوط به فرضیه ی فوق عبارت است از:

۱-۲- برای بهبود محله ی شما، از طرف تهیه کنندگان طرح های توسعه ی شهری از شما سؤال شده است؟

۲-۲- طرح های توسعه ی شهری به مدت ده سال برنامه های توسعه ی آینده و نیازهای شهر را مشخص می کنند. آیا به نظر شما اخذ نقطه نظرات مردم هر محله، می تواند در بهتر شدن تهیه تا اجرای طرح مفید باشد؟

نتایج آماری تلفیقی از سؤالات مربوط به فرضیه‌ی شماره‌ی ۲ عبارتست از:

جدول شماره‌ی چهار- توزیع فراوانی و درصد پاسخ جامعه‌ی تحقیق به سؤالات فرضیه‌ی شماره‌ی دو

سطوح تعداد	تاحدودی	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۱۷۰	۱۹۲	۲۴۳	۶۶	۲۹	۷۰۰
درصد	۲۴	۲۷	۳۵	۹	۵	۱۰۰

با توجه به داده‌های جدول فوق ملاحظه می‌کنیم ۲۷ درصد از پاسخ‌دهندگان معتقدند که طرح‌های توسعه‌ی شهری بدون مشارکت مردمی تهیه شده است. ۲۴ درصد این امر را در حد گزینه‌ی تا حدودی ارزیابی کرده‌اند و ۳۵ درصد معتقدند که مردم مشارکت داشته‌اند. از طریق محاسبه‌ی آمار استنباطی نیز داده‌های زیر به دست می‌آید:

$$P_1 = \frac{192}{700} = 0.274 \text{ نسبت نظرات موافق با فرضیه}$$

$$P_2 = \frac{243}{700} = 0.347 \text{ نسبت نظرات مخالف با فرضیه}$$

$$\bar{P} = \frac{(0.274 \times 192) + (0.347 \times 243)}{243 + 192} = \frac{52.6 + 84.321}{435} = 0.315$$

$$Z = \frac{0.347 - 0.274}{\sqrt{\frac{0.315 \times 0.685}{350}}} = \frac{-0.073}{0.0248} = 2.94$$

با توجه به این که Z محاسبه شده در سطح احتمال ۹۹ درصد بزرگ‌تر از Z جدول شده است، تفاوت دو نسبت از لحاظ آماری معنی‌دار است و فرضیه‌ی ارلئه شده تأیید می‌شود. بنابراین طرح‌های توسعه‌ی شهری در مرحله‌ی تهیه تا اجرا بدون مشارکت مردمی تهیه شده است. فرضیه‌ی سوم: باوجود تشکیل شورای اسلامی شهر، به مشارکت مردم از دریچه‌ی خاص (کسانی که صرفاً برای کار خاص به اعضای شورا مراجعه می‌کنند) توجه شده است. سؤالات فرضیه فوق به شرح زیر می‌باشد:

۱-۳- آیا از عملکرد شورای شهر و شهرداری رضایت دارید؟

۲-۳- آیا در جهت بهبود امور شهر و محله‌ی شما، اعضای شورای شهر و شهرداری از شما و یا افراد صاحب نام محله نظرخواهی کرده‌اند؟

۳-۳- آیا به نظر شما اعضای شورای شهر از منافع افراد خاصی حمایت می کنند؟
با تلفیق جواب های چندگزینه ای یکسان، فرضیه ی شماره ی ۳ که سه سؤال بوده است، فراوانی داده ها و درصد هریک از آن ها در بافت های مختلف شهر ساری بررسی شد که عبارتند از:

جدول شماره ی پنج- توزیع فراوانی و درصد پاسخ جامعه ی تحقیق به سؤالات فرضیه ی شماره ی سه

سطوح تعداد	تاحدودی	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۲۴۳	۴۴۰	۱۹۰	۱۴۳	۳۴	۱۰۵۰
درصد	۲۳	۴۲	۱۸	۱۴	۳	۱۰۰

داده های جدول فوق نشان می دهد که ۴۲ درصد از جامعه ی تحقیق اعتقاد دارند که در شورای اسلامی شهر به مشارکت مردم از دریچه ی خاص که مربوط به مراجعات آن ها می شود، توجه می کنند. ۱۸ درصد چنین اعتقادی ندارند و ۲۳ درصد تاحدودی عملکرد شورای اسلامی شهر را در مشارکت مردم با توجه به مراجعه ی آن ها ارزیابی کرده اند.
با استفاده از محاسبه ی آمار استنباطی نیز داده های زیر به دست می آید :

$$P_1 = \frac{440}{1050} = 0/419 \text{ نسبت جمعیت موافق با فرضیه}$$

$$P_2 = \frac{190}{1050} = 0/181 \text{ نسبت جمعیت مخالف با فرضیه}$$

$$\bar{P} = \frac{(0/419 \times 440) + (0/181 \times 190)}{440 + 190} = \frac{184/36 + 34/39}{630} = \frac{218/75}{630} = 0/347$$

$$Z = \frac{0/419 - 0/181}{\sqrt{\frac{0/347 \times 0/653}{350}}} = \frac{0/238}{0/025} = 9/52$$

چون Z محاسبه شده (۹/۵۲) بزرگ تر از Z جدول در سطح احتمال ۹۹ درصد (P < ۰/۰۱) شده است، لذا تفاوت دو نسبت از لحاظ آماری معنی دار است. بنابراین فرضیه ی تحقیق تأیید می شود. به عبارت دیگر می توان گفت در شورای اسلامی شهر ساری به مشارکت مردم شهر از دریچه ی خاص توجه می شود.

فرضیه‌ی چهارم: نابرابری در توزیع امکانات در بافت‌های مختلف شهر ساری اثر منفی در انگیزه‌ی مشارکت مردم شهر ساری دارد. سؤالات مربوط به فرضیه‌ی فوق عبارتند از:

- ۱-۴- کمبودها و قابلیت‌های محله‌ی شما چیست؟ نام ببرید.
- ۲-۴- جهت رفع کمبودهای محله‌ی شما شهرداری و شورای شهر اقدامات خاصی را انجام داده‌اند؟

- ۳-۴- جهت رفع کمبودهای محله‌ی شما حاضر به همکاری با شهرداری و شورای شهر هستید؟
- ۴-۴- همکاری شما در رفع کمبودهای محله یا شهر شما به ترتیب الویت کدام یک از موارد زیر است؟

در خصوص فرضیه‌ی شماره‌ی ۴ داده‌های توصیفی و کمی، نتایج زیر را داشته است:

محدودیت‌های محلات مختلف در مقیاس شهر و بافت‌های مختلف آن عبارتند از:

از بین تعداد پرسش‌شوندگان به ترتیب ۱۰/۶ خدمات عمومی محله، ۵/۷ درصد خدمات عمومی شهری، ۳/۷ درصد پارک، ۲/۶ درصد قابلیت توریستی و تفریحی، ۱/۷ درصد زمینه‌ی مشارکت مردمی، ۰/۹ درصد وجود نیروی انسانی متخصص را به عنوان پتانسیل‌های بافت‌های مختلف شهر دانسته‌اند. بنابراین مجموع کسانی که معتقدند پتانسیل‌های موجود در محلات شهر مناسب است، ۲۵/۲ درصد می‌باشد. به عبارت دیگر می‌توان گفت ۷۵ درصد از ساکنین بافت‌های مختلف شهر معتقدند که علی‌رغم پتانسیل‌های موجود درون بافت‌های مختلف شهر ساری، کمبودهایی در زمینه‌ی خدمات شهری، محلی در سطح شهر وجود دارد.

درون بافت‌های مختلف شهر ساری ۵/۶ درصد ساکنین بافت مسأله‌دار، قابلیت‌های محله‌ی خود را خدمات عمومی محله دانسته‌اند. بنابراین کم‌ترین میزان اعلام‌شده در بافت‌های مختلف شهر ساری مربوط به بافت مسأله‌دار و بیش‌ترین آن مربوط به بافت میانی است. با توجه به داده‌های فوق ملاحظه می‌کنیم که محدودیت‌ها و کمبودهای موجود در محلات مختلف شهر ساری بیش‌تر از قابلیت‌های آن است. با تلفیق نتایج پرسش‌های ارائه‌شده‌ی شماره‌ی ۲ در کلیه بافت‌های شهر ساری نتایج زیر به‌دست آمده است.

جدول شماره ی شش- توزیع فراوانی و درصد پاسخ جامعه ی تحقیق به سؤالات فرضیه ی شماره ی ۴

سطوح تعداد	تاحدودی	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۱۰۲	۲۰۸	۱۲	۱۸	۱۰	۳۵۰
درصد	۲۹	۵۹	۴	۵	۳	۱۰۰

داده های جدول فوق نشان می دهد که ۵۹ درصد از جامعه ی تحقیق معتقدند که عدم توجه به نیازها و نابرابری توزیع امکانات، در انگیزه ی مشارکت مردم ساری در بافت های مختلف اثر گذاشته است. در همین رابطه، ۴ درصد چنین اعتقادی ندارند؛ در حالی که ۲۹ درصد نیز این عامل را تا حدودی ارزیابی کرده اند. با استفاده از محاسبه ی آمار استنباطی داده های زیر به دست می آید:

$$P_1 = \frac{208}{350} = 0/594 \text{ نسبت افراد موافق با فرضیه}$$

$$P_2 = \frac{12}{350} = 0/034 \text{ نسبت افراد مخالف با فرضیه}$$

$$\bar{P} = \frac{(0/594 \times 208) + (0/034 \times 12)}{208 + 12} = \frac{123/552 + 0/408}{220} = 0/56$$

$$Z = \frac{0/594 - 0/034}{\sqrt{\frac{0/56 \times 0/44}{350}}} = \frac{0/56}{0/026} = 20/74$$

چون Z محاسبه شده در سطح احتمال ۹۹ درصد ($P < 0/01$) بزرگ تر از Z بحرانی است، لذا

تفاوت دو نسبت از نظر آماری معنی دار است؛ به عبارت دیگر فرضیه ی تحقیق تأیید می شود.

فرضیه ی پنجم: به نقش زنان و جوانان به عنوان دو پتانسیل در سامان دهی محلات شهر ساری توجه نشده است. سؤالات تدوین شده عبارتند از:

۱-۵- آیا زنان و جوانان در مراحل تهیه، تصویب و اجرای طرح نقش اساسی دارند؟

۲-۵- آیا تاکنون از نقش جوانان و زنان در سامان دهی محله ی شما استفاده شده است؟

با تلفیق نتایج پرسش های ارائه شده در کلیه ی بافت های شهر نتایج زیر به دست آمده است.

جدول شماره‌ی هفت- توزیع فراوانی و درصد پاسخ جامعه‌ی تحقیق به سؤالات فرضیه‌ی شماره‌ی ۵ در

بافت‌های شهر ساری

سطوح تعداد	تأخیری	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۱۵۲	۲۷۸	۱۸۲	۵۱	۳۷	۷۰۰
درصد	۲۲	۴۰	۲۶	۷	۵	۱۰۰

داده‌های جدول فوق نشان می‌دهد که ۴۰ درصد از پاسخ‌دهندگان به سؤالات فرضیه، معتقدند که به نقش زنان و جوانان در سامان‌دهی محلات شهر ساری اصلاً توجه نشده است. در مقابل ۲۶ درصد با انتخاب گزینه‌ی کاملاً، چنین اعتقادی ندارند. به عبارت دیگر این گروه (۲۶ درصد) معتقدند که به نقش زنان و جوانان توجه شده است. با استفاده از محاسبه‌ی آمار استنباطی، داده‌های زیر به دست می‌آید:

$$P_1 = \frac{278}{700} = 0/397 \text{ نسبت افراد مخالف}$$

$$P_2 = \frac{182}{700} = 0/26 \text{ نسبت افراد موافق}$$

$$\bar{P} = \frac{(0/397 \times 278) + (182 \times 0/26)}{278 + 182} = \frac{110/366 + 47/32}{460} = 0/343$$

$$Z = \frac{0/397 - 0/26}{\sqrt{\frac{0/343 \times 0/653}{350}}} = \frac{0/137}{0/025} = 5/48$$

چون Z محاسبه شده در سطح احتمال ۹۹ درصد ($P < 0/01$) بزرگ‌تر از Z بحرانی است، لذا تفاوت دو نسبت از نظر آماری معنی‌دار است؛ به عبارت دیگر فرضیه‌ی تحقیق تأیید می‌شود.

فرضیه‌ی ششم: نظام متمرکز اداری و کم‌توجهی به نیازهای شهری در ساری، باعث شده که به نیازهای واقعی مردم توجه نشود. سؤالات ارائه شده به شرح زیر است:

۱-۶- جهت بهبود امور محله‌ی شما، از طرف متصدیان امور شهری، از شما یا افراد دیگر محله‌ی-تان نظرخواهی شده است؟

۲-۶- به نظر شما آیا مشارکت شما در فرایند تهیه تا تصویب طرح، مهم و اساسی است؟

۳-۶- آیا تمایل به همکاری با متصدیان امور شهری در رفع کمبودهای اساسی در شهر یا محله-
تان دارید؟

با تلفیق نتایج پرسش های ارائه شده، داده های زیر به دست آمده است:

جدول شماره ی هشت- فراوانی و درصد پاسخ جامعه ی تحقیق به فرضیه ی شماره ی ۶ در بافت های شهر ساری

سطوح تعداد	تاحدودی	اصلاً	کاملاً	تفاوتی ندارد	بدون جواب	جمع
فراوانی	۲۸۳	۳۹۲	۲۵۱	۱۰۱	۲۱	۱۰۵۰
درصد	۲۷	۳۷	۲۴	۱۰	۲	۱۰۰

داده های جدول فوق حاکی از آن است که ۳۷ درصد در حد گزینه ی اصلاً، فرضیه ی تحقیق را تأیید کرده اند؛ در حالی که ۲۴ درصد در حد گزینه ی کاملاً، چنین اعتقادی ندارند. اگر ۲۷ درصد گزینه ی تاحدودی را هم در نظر بگیریم، بحث توصیفی فرضیه ی شماره ی ۶ تحقیق را تأیید می کند. بنابراین نظام متمرکز از یک سو و کم توجهی به نیازهای شهر از سوی دیگر باعث شده تا به نیازهای واقعی مردم شهر ساری در بافت های مختلف توجه نشود.
با استفاده از محاسبه ی آمار استنباطی داده های زیر به دست می آید :

$$P_1 = \frac{392}{1050} = 0/373 \text{ نسبت موافق با فرضیه}$$

$$P_2 = \frac{251}{1050} = 0/239 \text{ نسبت مخالف با فرضیه}$$

$$\bar{P} = \frac{(0/373 \times 392) + (0/239 \times 251)}{392 + 251} = \frac{142/316 + 59/989}{643} = 0/32$$

$$Z = \frac{0/373 - 0/239}{\sqrt{\frac{0/32 \times 0/68}{350}}} = \frac{0/134}{0/025} = 5/36$$

چون Z محاسبه شده در سطح احتمال ۹۹ درصد ($P < 0/01$) بزرگ تر از Z بحرانی است، لذا

تفاوت دو نسبت از نظر آماری معنی دار است؛ به عبارت دیگر فرضیه ی تحقیق تأیید می شود.

یافته‌های پژوهش

با تلفیق فرضیه‌های دوم و ششم، دو متغیر میزان مشارکتی‌بودن طرح‌های توسعه‌ی شهری در شهر ساری از نظر مصاحبه‌شوندگان و میزان توجه طرح‌های توسعه‌ی شهری به نیازهای واقعی ساکنین از نظر مصاحبه‌شوندگان منتج گردیده تا چگونگی رابطه‌ی این دو متغیر بررسی و تحلیل شود. با توجه به این که هر دو متغیر مورد بحث در سطح سنجش فاصله‌ای بوده، با استفاده از داده‌های مربوط به سنجش فرضیه‌های مذکور، برای بررسی رابطه‌ی موجود بین این دو متغیر از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

متغیر منتج از فرضیه‌ی دوم (X_i): میزان مشارکتی‌بودن طرح‌های توسعه‌ی شهری در شهر ساری از نظر مصاحبه‌شوندگان؛

متغیر منتج از فرضیه‌ی ششم (Y_i): میزان توجه طرح‌های توسعه‌ی شهری به نیازهای واقعی ساکنین از نظر مصاحبه‌شوندگان.

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2}}$$

میزان ضریب همبستگی بین دو متغیر میزان مشارکتی‌بودن طرح‌های توسعه‌ی شهری در شهر ساری از نظر مصاحبه‌شوندگان و میزان توجه طرح‌های توسعه‌ی شهری به نیازهای واقعی ساکنین از نظر مصاحبه‌شوندگان، برابر با ۰/۷۹۷ بوده که با توجه به فاصله از سطح معناداری محاسبه شده به میزان ۰/۰۰۱ می‌توان همبستگی موجود را مثبت و نسبتاً بالا و به لحاظ آماری معنادار دانست.

به این ترتیب که آن دسته از ساکنین که طرح‌های توسعه‌ی شهری در شهر ساری را مشارکتی ارزیابی کرده‌اند به طور نسبی این طرح‌ها را متوجه نیازهای واقعی ساکنین در شهر ساری نیز پنداشته‌اند و بالعکس. به عبارت دیگر در طرح‌های توسعه‌ی شهری علی‌رغم نیاز به مشارکت مردم در فرایند تهیه تا اجرای طرح توجه به جنبه‌ی اجتماعی و مشارکت‌پذیری طرح بسیار پایین است.

در مجموع در بافت‌های مختلف شهر با توجه به مصاحبه با افراد مختلف این نتیجه مشاهده شد که شیوه‌ی مشارکت مردم در بافت میانی به شیوه‌ی برد برد و کسب سود دوطرفه است و در بافت بیرونی و مسأله‌دار، یک‌طرفه و اقدام از طرف دولت و دخالت‌های حداقلی برای ایجاد فضاهای خدماتی و وجود شیوه‌های هنجاری مشارکت اجتماعی در این بافت‌ها بیش‌تر است. در بافت

تاریخی به شیوهی بینابینی است. در کلام کلی با توجه به نتایج داده‌ها، نوع و شیوهی اقدام در بافت‌های مختلف شهر متفاوت می‌باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

تغییرات سریع نظام سکونتی در کشور و گسترش رو افزون شهرنشینی و تأثیرپذیری شهرها از تحولات ملی، بین‌المللی و جهانی و به‌ویژه طرح بحث‌های مربوط به جهانی‌شدن و جای‌گاه شهرها در این فرایند و همچنین نارسایی‌های موجود در نظام فعلی شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری در کشور، به برخورد سیستمی و جامع با مقوله‌ی شهر و برنامه‌ریزی شهری نیاز است. بولدینگ^۱، نظریه‌پرداز آمریکایی شهرها را به عنوان پیچیده‌ترین سطح سیستم‌ها بعد از سیستم‌های ذهنی می‌داند. بر این اساس درک تحولات و فرایندهای مربوط به شهر و شهرسازی نیازمند واقع‌گرایی در تدوین اهداف و برنامه‌ها در مقیاس ملی، منطقه‌ای و محلی و پرهیز از ارائه‌ی طرح‌های خیالی و آرمانی جهت هماهنگ‌کردن شهرنشینی با شهرسازی در کشور و جلوگیری از بروز ناهنجاری‌ها و نابسامانی‌ها در محیط شهری است. چراکه آن‌چه که تاکنون در کشور اتفاق افتاده، تقدم شهرنشینی بر شهرسازی و دنباله‌روی طرح‌های شهری از فرایندهای شهرنشینی برای کاهش مشکلات بوده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شیوه‌ی تهیه تا اجرای طرح‌ها در ایران با رویکرد اثبات‌گرایی و توجه ویژه به جنبه‌های کالبدی شهری بوده؛ در نتیجه از زمینه‌های دیگر شهر مانند اجتماعی و اقتصادی غافل شده‌ایم. مطالعات میدانی در شهر ساری نیز نشان می‌دهد که نگرش مردم به فرایند تهیه تا اجرای طرح، نامناسب بوده و شش فرضیه‌ی ارائه‌شده نشان از عدم مشارکت مردم در فرایند تهیه تا اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری دارند.

پیشنهادهای

راهکارهای زیر می‌تواند در جهت بهبود برنامه‌ریزی‌ها برای محیط شهری مؤثر باشد:

- ترسیم سیاست‌های کلان دولت در زمینه‌ی آمایشی به عنوان خط مشی اصلی توسعه‌ی کلان کشور و به عنوان طرح‌های بالادست برای تمامی سطوح برنامه‌ریزی و سازمان‌ها و نهادهای مسؤول و ایجاد سازوکارهای قانونی برای اجرایی‌شدن آن.

¹ Kenneth Boulding

- اصلاح نظام برنامه‌ریزی کشور از روند متمرکز و برنامه‌ریزی بالا به پایین به نظام غیر متمرکز و پایین به بالا در جهت ایجاد سازوکارهای مشارکت مردم، نهادهای محلی و متخصصان در تهیه و اجرای طرح‌ها به جهت آشنایی مسئولین محلی و مردم با ویژگی‌های محیطی، نیازمندی‌ها، توانمندی‌ها و اولویت‌ها و دادن اختیارات قانونی به شورای اسلامی شهر به عنوان دولت محلی در جهت برنامه‌ریزی‌های محلی و نظارت بر آن‌ها.
- لزوم همکاری بین وزارت راه و شهرسازی، مشاور و شهرداری در جریان برنامه‌ریزی و تهیه طرح جامع و مطالعات آن با تأکید بر نگرش مردم در بافت‌های مختلف شهر.
- وجود سلسله‌مراتبی از سطوح برنامه‌ریزی به طوری که سطح بالای برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی سطوح پایین را هدایت نموده و خود با برنامه‌ریزی سطوح پایین محدود شود .
- توجه ویژه‌ی برنامه‌ریزی شهری به بازار حقوق توسعه با تدوین سیاست‌های مناسب توسعه‌ی شهری و تعیین نقش بازیگران مختلف مانند دولت و نیروهای تأثیرگذار در بازار(ملکی، ۱۳۹۲: ۲۴).

منابع

۱. آلمندگیر، فیلیپ (۱۹۶۸) نظریه های برنامه ریزی، ترجمه ی الهام بهمن تیموری (۱۳۸۹)، تهران: آذرخش.
۲. اسپیلبرگ، هربرت (۱۹۷۲) نبش پدیدارشناسی در آمدی تاریخی، ترجمه ی مسعود علیا، (۱۳۹۲)، تهران: مینوی خرد.
۳. امامی کوپائی، سمانه؛ نوروز برازجانی؛ ویدا و صافیان، محمدجواد (آبان ۱۳۹۷) پدیدارشناسی، پاسخی به مسأله ی روش در فهم چیستی معماری (پیشامدن سنتی)، ماهنامه ی باغ نظر، شماره ی ۶۵: ۲۴-۱۳.
۴. برگر، پتر و توماس، لوکمان (۱۳۹۴) ساخت اجتماعی واقعیت رساله ای در جامعه-شناسی شناخت، ترجمه ی فریبرز مجیدی، چاپ سوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. برگر، پتر ال (۱۳۹۶) دعوت به جامعه شناسی نگاهی انسان گرایانه، ترجمه ی رضا فاضل، چاپ سوم، تهران، انتشارات ثالث.
۶. پیرزاده، حسین؛ امین ناصری، آراز؛ رحمت آبادی، الهام و کمالی، مهرک (۱۳۸۷) «اصلاح نظام مدیریت توسعه ی شهری در ایران بر اساس رویکرد راهبردی»، چاپ دوم، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی - معاونت شهرسازی و معماری، پیام.
۷. پوراحمد، احمد؛ حاتمی نژاد، حسین و حسینی، سیدحسین (۱۳۸۵) «آسیب شناسی طرح-های توسعه ی شهری در کشور»، پژوهش های جغرافیایی، شماره ی ۵۸، تهران: ۱۸۰-۱۶۷.
۸. تیبالدز، فرانسیس (۱۳۹۱) شهرهای انسان محور - بهبود محیط های عمومی در شهرهای بزرگ، ترجمه ی دکتر حسنعلی لقایی و مهندس فیروزه جدلی، تهران: انتشارات دانش گاه تهران.
۹. جمادی، سیاوش (۱۳۸۵) زمینه و زمانه ی پدیدارشناسی، تهران: ققنوس.
۱۰. حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۵) مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانش گاه ها، تهران.
۱۱. خاکساری، علی (۱۳۸۸) محله های شهری، تهران: انتشارات پژوهش گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۲. دهقانی نازوانی، فهیمه (۲۴ آبان ۱۳۹۳) پدیدارشناسی، پژوهش کده ی باقرالعلوم.

۱۳. رشیدیان، عبدالکریم (۱۳۸۲) «ماه ادبیات و فلسفه (هوسرل و پدیدارشناسی)»، پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره‌ی ۷۱: ۳۹-۲۸.
۱۴. زارعیان، مریم و همکاران (۱۳۹۴) *ارائه‌ی طراحی بافت تاریخی مازندران و متناسب-نمودن آن با شرایط امروزی - از بعد اجتماعی*، تهران: مرکز تحقیقات راه مسکن و شهرسازی.
۱۵. غفاری، رحمان (۱۳۹۴) *گزارش تدوین سند راهبردی شهرداری ساری*، ساری: شهرداری ساری.
۱۶. شهرداری تهران (۱۳۸۶) «*طرح جامع جدید تهران مصوب ۱۳۸۶*»، *ویژه‌نامه‌ی نهاد برنامه‌ریزی توسعه‌ی شهری تهران*، شماره‌ی ۲.
۱۷. غمامی، مجید (۱۳۹۷) *در باره مسائل شهرسازی در ایران امروز*، تهران: نشر آگاه.
۱۸. قربانی، رسول؛ جام کسری، محمد و میزاییگی، ملیحه (۱۳۹۳) *ارزیابی میزان انطباق مکانی در فرایند اجرای طرح‌های جامع شهری (مطالعه‌ی موردی طرح جامع بناب)*، نشریه‌ی علمی پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، سال ۱۸، شماره‌ی ۴۹: ۲۱۶-۱۹۱.
۱۹. محمدنژاد، علی؛ لشکری، علی اصغر و سلیمانی، منصور (۱۳۹۱) «*ارزیابی تحقق‌پذیری کاربری زمین در طرح‌های توسعه‌ی شهری*»، *مورد طرح تفصیلی منطقه‌ی ۲۲ تهران*، نشریه‌ی پژوهش‌های دانش زمین، سال سوم شماره‌ی ۱۲، تهران: ۱۱۱-۹۵.
۲۰. محمودنژاد، هادی و صادقی، علیرضا (۱۳۸۸) *طراحی شهری از روان‌شناسی محیط تا رفاه اجتماعی*، تهران: انتشارات هله.
۲۱. مشهودی، سهراب (۱۳۸۰) *مبانی طرح‌های سیال شهری*، چاپ اول، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۲۲. ملکی، قاسم (۱۳۹۲) *برنامه‌ریزی با بازار حقوق توسعه*، تهران: آذرخش.
۲۳. ناطقی، زهرا؛ وارثی، حمیدرضا و رضائیان، شهریار (پائیز و زمستان ۱۳۹۱) «*ارزیابی میزان تحقق‌پذیری طرح هادی دهقان*»، *مجله‌ی علمی پژوهشی آمایش سرزمین*، دوره‌ی چهارم، شماره‌ی دوم: ۹۷-۱۱۲.
۲۴. نجفی، محمدرضا (۱۳۸۸) «*ارزیابی نتایج اجرای طرح‌های توسعه‌ی شهری در ایران مورد مطالعه: ارزیابی نتیجه‌ی اجرای طرح جامع دوم کرج بزرگ*»، *پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد*، دانش‌گاه زنجان.

۲۵. نوربرگ شولتز، کریستیان (۲۰۰۰) معماری حضور زبان و مکان، ترجمه‌ی علیرضا سیداحمدیان (۱۳۹۱)، تهران: نیلوفر.
۲۶. مهدی‌زاده، جواد (۱۳۸۵) برنامه‌ریزی راهبردی توسعه‌ی شهری تجربیات اخیر جهانی و جای‌گاه آن در ایران، چاپ سوم، تهران: پیام سیماگران.
۲۷. مهندسین مشاور معماری و شهرسازی شارمند (۱۳۸۲) تدوین شیوه‌های مناسب تهیه‌ی طرح‌های شهری در ایران، جلد دوم، تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.
۲۸. مهندسین مشاور ابردشت (۱۳۷۹) طرح تفصیلی ویژه‌ی بافت قدیم ساری، ساری: اداره‌ی کل مسکن و شهرسازی مازندران.
۲۹. مهندسین مشاور طرح و آمایش (۱۳۷۴) طرح جامع ساری، ساری: اداره‌ی کل مسکن و شهرسازی مازندران.
۳۰. مهندسین مشاور مازند طرح (۱۳۹۴) طرح جامع ساری، ساری: اداره‌ی کل مسکن و شهرسازی مازندران.
۳۱. مهندسین مشاور هفت شهر آریا (۱۳۹۳) طرح بافت فرسوده‌ی ساری، جلد اول مطالعات راهبردی، ساری: شهرداری ساری.
۳۲. میمن‌دی پاریزی، صدیقه (۱۳۹۴) سنجش و مقایسه‌ی تطبیقی کیفیت سکونت در بافت-های قدیم و جدید شهری (نمونه‌ی موردی بافت قدیم و جدید شهر کرمان، مجله‌ی آمایش جغرافیایی فضا، مقاله‌ی ۷، دوره‌ی ۵، شماره‌ی ۱۸: ۸۷-۱۰۴).

33. Basta, C. and S. Morani, (2013): *Ethics, design and planning of built environment*, Springer, London and New York.

34. Lazzarini, L. (2018): *The role of planning in shaping better urban-rural relationships in Bristol City Region*. Land Use Policy, 71, pp: 311-319.

35. Raniaa, Q. (2016), *Using Social Hub Media to Expand Public Participation in Municipal urban plans*. Urban Transitions Conference, Shanghai, September 2016, pp:34-42.

36. Rizwan Hameed and Obaidullah Nadeem, (2008), *Challenges of Implementing Urban Master Plans: The Lahore Experience*, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering Vol:2, No:12, 2008, pp:1297-1304.